

Дьомін О.Б.

*д.і.н., професор кафедри нової та новітньої історії
історичного факультету ОНУ ім. І.І. Мечникова*

СЕРЕДНЬОАЗІЙСЬКІ КРАЇНИ В БЕЗПЕКОВОМУ ПРОСТОРИ СНД (ПЕРША ПОЛОВИНА 90-х років ХХ ст.)

Анотація. В статті розглянуті питання місця та ролі середньоазійських республік колишнього СРСР у формуванні системи безпеки СНД першої половини 90-х рр. ХХ ст. Показаний вплив основних геополітичних гравців світу на ситуацію в регіоні.

Ключові слова: Середня Азія, СНД, РФ, НАТО, США.

8 грудня 1991 р. керівники трьох держав — Росії, Білорусі і України на зустрічі під Мінськом підготували і підписали угоду про створення СНД. В угоді констатувались припинення існування СРСР, поява на його просторі нових незалежних держав і утворення нового формування — СНД. В кінці 1991 р. керівництво Російської Федерації вважало, що російська армія зможе забезпечити безпеку на усьому пострадянському просторі. Це яскраво засвідчила стаття 6 підписаної угоди, яка зафіксувала збереження загального військово-стратегічного простору країн-учасниць [1]. 21 грудня того самого року на зустрічі в м. Алма-Ата склад СНД було значно розширено: Казахстан, Киргизстан, Узбекистан, Таджикистан, Туркменістан, а також Вірменія, Молдова, Азербайджан підписали Декларацію про приєднання до СНД.

Одним із головних питань для керівників нових держав Середньої Азії стали питання безпеки. Із самого початку зіткнулись дві різновекторні тенденції: одна виходила із розрахунки на власні сили, інша на сили найбільшої потуги в новому утворенні — Російську Федерацію. В самій Росії переважав підхід, спрямований на збереження збройних сил у форматі колишнього Радянського Союзу. Про подібні настрої російських верхів і низів свідчили цілеспрямовані зібрання листів, які з'являлись в газеті «Красная звезда». Так офіцери танкового з'єднання писали: «Ми — професіонали військової справи, вважаємо, що ще не пізно прийняти відповідальне, зважене рішення. Ми пропонуємо розглянути можливість укладення угоди між Росією, Білорусією, Казахстаном, республіками Середньої Азії про єдині Збройні Сили Співдружності Незалежних Держав, не виключаючи можливості наступного приєднання до нього України, Молдови, Азербайджану...» [2].

Проте вже в перші місяці 1992 р. частина держав СНД швидкими темпами почали будувати національні армії, а Росія продовжувала очолювати Об'єднані Збройні сили СНД, не маючи своєї армії. Головнокомандуючий Об'єднаних Збройних сил Є.І. Шапошников відмовлявся зайняти місце російського міністра оборони, вважаючи, що це приведе до остаточного розподілу армії [3]. Він все ще наполягав, що в перспективі Об'єднані ЗС СНД, незважаючи на те, що концепція єдиних ЗС застаріла, можуть стати основою захисного союзу незалежних держав [4]. Проте керівництво РФ підійшло до питання по-іншому і в середині березня президент Російської Федерації Б.М. Єльцин призначив міністром оборони Б.М. Єльцина. Заступником міністра з 7 квітня став генерал-полковник П.С. Грачов [5].

І вже на чергову зустріч голів держав СНД, яка відбулася 15 травня в Ташкенті Росія прибула, маючи власні Збройні сили. Головним документом прийнятим на зустрічі став Договір про колективну безпеку, відомий також як Ташкентський договір. Його підписали шість країн (Казахстан, Росія, Вірменія, Таджикистан, Туркменістан і Узбекистан), які вважали, що підпис документа іншими країнами — питання часу. Договір «зобов'язав країни СНД не тільки до військової співпраці, але і чітко декларував принципи військової допомоги. Було визначено, що в разі агресії проти одного з учасників угоди всі останні будуть розглядати це як акт агресії проти них усіх» [6]. Дещо пізніше до Договору приєдналися Азербайджан, Білорусія і Грузія. Однак процес ратифікації розтягнувся і набув сили тільки 20 квітня 1994 р. та діяв до 1999 р., коли був продовжений шістьма його учасниками із дев'яти.

Існують різні тлумачення сутності Ташкентського договору. Формально він не може бути охарактеризований як дійовий військовий союз і, більше того, в ньому з самого початку офіційно не планувалась широка військова інтеграція країн-учасниць. Він передбачав насамперед політичний механізм досягнення безпеки на пострадянському просторі. Разом із тим, угода зафіксувала наступне положення: «У випадку здійснення акту агресії проти будь-якої із країн-учасниць всі інші

країни-учасниці надають їй необхідну допомогу, включаючи і військову, а також нададуть підтримку засобами, які знаходяться в їх розпорядженні у порядку здійснення прав на колективну оборону у відповідності зі статтею 51 Уставу ООН» [7]. За цією формулою в дійсності вбачалась військова допомога колишнім республікам СРСР з боку Російської Федерації, але вже в сучасних міжнародно-правових демократичних нормах.

Ташкентський договір проголосив створення системи колективної безпеки країн-учасниць з прозорою перспективою об'єднання в майбутньому у повномасштабний військовий союз, збереження об'єктів військової інфраструктури, утримання від участі в союзах і блоках, спрямованих проти будь-якої із держав договору. Він легітимізував і регламентував правове становище російських військових баз на території колишніх радянських республік, закладав основи російського воєнного базування на пострадянському просторі. Але головне, він відобразив наміри Росії створити таку систему безпеки на просторі колишнього СРСР, яка б стала, поряд із США і НАТО, ще одним полюсом сили в тому багатополлярному світі, який бачили в перспективі російське керівництво на чолі з Б. Єльциним.

Через військову присутність у формі військових баз Російська Федерація передбачала посилити свій вплив в країнах СНД. Разом з тим, допустимо і припущення про розрахунки щодо повернення Росії ролі часів СРСР. Це тим більш вірогідно, що впродовж наступних місяців 1992 р. країнами СНД були підписані угоди, спрямовані на розробку єдиного оборонного бюджету, загальні принципи комплектування єдиних збройних сил СНД, визначення параметрів військово-технічного співробітництва держав-учасниць. Проте в російській літературі їм дається дещо інше, помірковане трактування, що нібито всі ці документи можна охарактеризувати як перехідні, спрямовані на упорядкований розділ радянського воєнного потенціалу [8]. Навряд чи це так. Військові угоди стали підґрунтям особливої позиції Російської Федерації у відносинах з країнами СНД, їх пріоритетного значення у зовнішній політиці Росії. Інша справа, що вони разом із зовнішньополітичними заявами Москви розчарували Захід, який сподівався на усунення Росії із пострадянського простору і перехід її на ролі молодшого партнера. Недаремно саме тоді, в першу чергу, на Заході, а потім і в Росії критики Б. Єльцина визначили новий курс Росії як «неоімперіалізм» [9]. Фактично вже буквально перший рік існування СНД показав, що військові, політичні, економічні та інші можливості Російської Федерації щодо домінування на пострадянському просторі в старих

радянських формах просто недостатні. Це показав процес утворення національних армій. Наслідком нового розкладу сил в СНД і фіксацією обмеженого впливу Росії на військову політику республік колишнього СРСР стало і утворення російських Збройних сил, і Ташкентський договір.

Якраз саме після підписання Ташкентського договору він пройшов політичне і військове випробування подіями громадянської війни в Таджикистані, що лишила життя кілька десятків тисяч людей. Втручання російської армії стабілізувало владу в країні і принесло певну нормалізацію. В червні 1993 р. між Російською Федерацією і Республікою Таджикистан був підписаний «Договір про співробітництво у воєнній області», який забезпечив правову базу перебування російських військ в Таджикистані.

В руслі таджикистанської кризи і небезпеки використання тільки російської армії на теренах Середньої Азії свідчить поява в кінці травня 1992 р. в «Незалежній газеті» інформації про обговорення ідеї спільної російсько-туркменської армії [10].

Досвід 1992 року став базовим для появи наступного року в концептуальних документах зовнішньої політики і оборонної доктрини положення, де Росія задекларувала СНД як зону своїх «життєвих інтересів» [11].

Для Російської Федерації цей крок став певною відповіддю на пошуки нових держав свого місця у світі. З отриманням незалежності виявилась різність векторів орієнтації країн Середньої Азії. Єдиною державою, що на пряму йшла на зближення із Росією виявився Казахстан. Туркменістан, особливо багатий нафтою і газом, орієнтувався на Іран і Афганістан. Нафтоносний і газonosний Узбекистан спрямовував свої погляди на Афганістан. Гірські республіки мали дещо інші спрямування. Таджикистан орієнтувався на Афганістан, Пакистан і Китай, а Киргизстан – на Китай [12]. До зовнішньополітичної самостійності прагнув президент Туркменістану Сапармурат Ніязов, який невдовзі після розвалу СРСР проголосив статус постійного нейтралітету країни та відсторонився від співробітництва із СНД [13].

Розбігання потенційних союзників, різнорівнева економіка регіону, надзвичайна загроза перетворення країн Середньої Азії в базу виробництва та перевалки до Росії та Європи опіуму і героїну, великі запаси корисних копалин, важливість комунікаційних ліній регіону та інші геополітичні чинники створювали конкуренцію серед провідних акторів міжнародних відносин. Тим більш, що в середині 90-х рр. виявились кризові явища в СНД. За таких умов Росія активізувала свою політику в Середній Азії.

В 1993 – 1994 рр. простір відносин Російської Федерації із країнами Середньої Азії заповнювався двосторонніми домовленостями та вступом у силу після ратифікації Ташкентського договору. Одним із головних став російсько-казахський Договір про воєнне співробітництво, підписаний в березні 1994 р.

1995 р. політика збирання сил в Середній Азії під егідою Росії реалізувалась в Концепцію колективної безпеки, прийняту після довгих і важких переговорів 10 лютого в Алма-Аті. Невдовзі, 25 травня того ж року країни-учасниці підписали план її реалізації, затверджений на засіданні Ради колективної безпеки у Мінську [14]. У відповідності до Концепції країни-учасниці Ташкентського договору зобов'язувались забезпечити колективну безпеку усіма наявними засобами з акцентом на мирні. Серед напрямків планувалось розширення мір довіри у військовій сфері, встановлення і розвиток рівноправних партнерських відносин з різними воєнно-політичними організаціями, проведення операцій по підтримці миру, координація заходів з питань роззброєння і контролю над зброєю тощо. Тобто, Концепція представляла політичний документ з елементами військового співробітництва.

Одночасно в Алма-Аті країни СНД підписали 10 лютого 1995 р. «Угоду про створення об'єднаної системи протиповітряної оборони» [15]. На відміну від Концепції, угоду як суто військовий документ, не підписали Азербайджан і Молдова, а Білорусія, Туркменістан і Україна підписали з рядом значних застережень. Крім самої системи протиповітряної оборони, в рамках угоди був створений координаційний комітет з питань протиповітряної оборони з представником Російської Федерації на чолі та прийнятий План взаємодії сил і засобів об'єднаної системи протиракетної оборони. Координація дій у сфері протиповітряної оборони, згідно угоди, повинна здійснюватись з Центрального командного пункту Військ протиповітряної оборони Російської Федерації. Тобто, Росія надала усю необхідну для системи протиповітряної оборони власну інфраструктуру і могла контролювати повітряний простір країн-учасниць СНД. Подібні домовленості можна розглядати і як бажання російського керівництва повернути ситуацію до часів СРСР, і як спроби діяти в рамках сучасної міжнародно-правової бази.

Інші країни та міжнародні організації також активізували свою діяльність на теренах Середньої Азії. Іран став ініціатором створення в Тегерані Каспійської ради (у складі Ірану, Росії, Азербайджану і Туркменістану) та Організації економічного співробітництва (Іран, Туреччина, Пакистан, Афганістан і п'ять нових країн). Утворення цих органів дало підстави запідозрити Іран у

намаганні замаскувати свої напівімперські амбіції [16]. Не менш зацікавлений у співробітництві із країнами Середньої Азії виявився Китай. Це він продемонстрував під час візиту в регіон в квітні 1994 р. прем'єра Державної ради Китаю Лі Пена.

Увага США і НАТО до Середньої Азії в першій половині 90-х рр. була стримана. Пріоритетними на той час для них були інші території колишнього радянського блоку. Крім того, американці також визнавали, що російські можливості у Середній Азії досить суттєві. Історичний спадок, географічне положення та логіка силової боротьби фактично гарантували перевагу Росії в регіоні. Із цією реальністю складно буде змагатись як одній державі, так і союзу декількох країн і міжнародним організаціям. Вашингтон у формуванні своєї центральноазійської політики, перш за все, змушений був виходити із цих обставин [17].

Не ставлячи під сумнів право середньоазійських країн бути членами СНД, а також об'єктивну необхідність такої участі, західні держави разом з тим, робили все від них залежне, щоб виключити можливість потрапляння нових незалежних держав під контроль Росії, а також сприяли налагодженню співробітництва держав Середньої Азії з регіонами, державами і організаціями поза межами СНД. США неодноразово наголошували на тому, що результатом волевиявлення переважної частини громадян колишнього Радянського Союзу стала незалежність, і Сполучені Штати будуть всіляко це підтримувати задля її збереження, а також, що для Америки є неприйнятним привілейований стан Росії або встановлення її зони впливу на території Середньої Азії.

Отож в середині 90-х рр. США почали міняти підходи до ситуації в регіоні, використовуючи власні можливості та військово-політичні ресурси НАТО. НАТО і Росія по-різному оцінювали відносини іншої сторони із СНД. В Російській Федерації вважали, що Північноатлантичному альянсу бажано здійснювати контакти із країнами СНД за посередництва Росії. По-іншому ці відносини бачило НАТО, що й показало в січні 1994 р., запропонувавши для постсоціалістичних країн, в тому числі СНД, програму «Партнерство заради миру» [18]. Відношення Росії до цієї ініціативи виявилось двояким. Після першого неприйняття пропозиції, Російська Федерація разом із країнами Середньої Азії підключилась до програми, розраховуючи спрямувати її в потрібне для Росії русло.

Також у цей період США спонсорували і інший проект реорганізації пострадянського простору, пов'язаний із інтеграцію країн Середньої Азії – Центрально-Азійський союз (1994 – 1998 рр.) [19]. Проте він, оформлений у 1994 р. на базі Договору про створення економічного союзу і

єдиного економічного простору, підписаного Казахстаном, Киргизстаном та Узбекистаном у 1993 р., виявився нежиттєздатним.

Держави Середньої Азії мали неоднозначне ставлення до такої форми інтеграції. Найбільшу зацікавленість у регіональній інтеграції мав Казахстан, який неодноразово заявляв про свою готовність очолити новий середньоазійський союз. Не дивлячись на різницю економічного і політичного потенціалу п'яти країн Середньої Азії, кожна з них могла б зміцнити свої позиції завдяки такому союзу. Саме таку точку зору поширювали Сполучені Штати у політичних колах країн регіону, адже саме вони були ініціаторами створення такого об'єднання.

Ці інтеграційні проекти Сполучених Штатів з'явилися в рамках реалізації ідеї Великої Центральної Азії. Головним ідеологом цього проекту виступав директор Інституту Центральної Азії і Кавказу, професор Фредерік Старр. Головною метою проекту було воєнно-стратегічне та геополітичне об'єднання Середньої Азії і Афганістану. Також, не виключалась можливість приєднання й інших сусідніх держав. Проте Казахстан, який підтримував лозунги Вашингтону, розглядав ідею Великої Центральної Азії як цивілізаційний і економічний проект, жодним чином не пов'язаний із воєнною доктриною та геополітичною стратегією США [20]. Це стало одним зі свідчень того, що Центральна Азія стала зоною особливих інтересів Америки. У Вашингтоні вважали, що у цьому складному та важливому регіоні не могло бути швидкої дороги до демократії за відсутності інших ключових реформ. Це потребувало тривалого втручання та участі США.

Певні підсумки безпекової політики в середньоазійському регіоні першої половини 90-х рр. ХХ ст. підвели події 1996 р. Спочатку Хасавюртовські домовленості в серпні 1996 р. між Москвою і Грозним засвідчили слабкість російської армії, а восени 1996 р. різко загострились внутрішні обставини в Афганістані, безпосередньо у кордонів Середньої Азії. Отож країни Середньої Азії — учасниці Ташкентського договору розпочали екстрені консультації із Росією для узгодження позицій у зв'язку із появою південної загрози. На зустрічі в Алма-Аті керівники держав прийняли спільну заяву про готовність дати адекватну відповідь будь-якій загрозі їх спільним інтересам та здійснити заходи із безпеки та укріплення кордонів країн-учасниць.

Таким чином, розгортання безпекової політики в Середній Азії в першій половині 90-х рр. ХХ ст. позначилось рядом протилежних тенденцій. Загроза проникнення та утвердження ісламських бойовиків та перспективи утворення ісламської

державності підштовхували правлячі еліти країн Середньої Азії до співпраці із Росією. Проте внутрішні негаразди в самій Російській Федерації спонукали Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан та Узбекистан до пошуку власних шляхів вибудови зовнішньої політики. Разом із посиленням впливу світових геополітичних чинників це налаштовувало провідних акторів міжнародної політики таких як США і Китай та регіональних гравців, зокрема, Іран, Афганістан, Пакистан, Туреччина до активізації свого місця в регіоні. В середині 90-х рр. утворились умови для зрушень в просторі безпеки країн Середньої Азії.

Література

1. Военное сотрудничество. Сборник основных документов в области военного сотрудничества государств-участников Содружества Независимых Государств / гл. ред. И.М. Коротченя. — М. : Республика, 1996. — С. 10.
2. Красная звезда. — 1992, 7 января.
3. Баранец В. Ельцин и его генералы. Записки полковника генштаба. — М. : Совершенно секретно, 1998. — С. 106.
4. Красная звезда. — 1992, 24 марта.
5. Красная звезда. — 1992, 7 апреля.
6. Красная звезда. — 1992, 19 мая.
7. Там же.
8. Хакимов Б.М. Коллективная безопасность в СНГ // Международная жизнь. — 2001. — № 7. — С. 14-22, 15.
9. Квасов А. Избавление от «комплекса неполноценности» // Независимая газета. — 2000, 17 февраля.
10. Независимая газета. — 1992, 27 мая.
11. Александрова О. Трудная реставрация старой зависимости. Политика России в отношении СНГ // Внешняя политика России: от Ельцина к Путину. — К., 2002. — С. 118-119.
12. Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года. — Кн. 2. — М., 2000. — С. 109.
13. Шамгунов Р.Г. НАТО во взаимоотношениях России со странами Центральной Азии (1992 — 2001) // Стратегическое партнерство России и Организации Североатлантического пакта: Когда настанет его черед? — СПб., 2002. — С. 49.
14. Земский В.В. Коллективная безопасность на пространстве Содружества // Международная жизнь. — 1998. — № 11 — 12. — С. 11.
15. Красная звезда. — 1995, 12 февраля.
16. Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года. — Кн. 2. — М., 2000. — С. 110.
17. Уткин А.И. Американская стратегия для XXI века. — М., 2000. — С. 114.
18. Шамгунов Р.Г. НАТО во взаимоотношениях России со странами Центральной Азии (1992 — 2001) // Стратегическое партнерство России и Организации Североатлантического пакта: Когда настанет его черед? — СПб., 2002. — С. 44-46.
19. Казанцев А. «Большая игра» с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия. — М., 2008. — С. 170.
20. Starr F. A Partnership for Central Asia // Foreign Affairs. — 2005.— Volume 84. — Number 4. — P. 123.

Дёмин О.Б. Среднеазиатские страны в пространстве безопасности СНГ в первой половине 90-х гг. XX ст.

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы места и роли среднеазиатских республик бывшего СССР в формировании системы безопасности СНГ первой половины 90-х гг. XX ст. Показано влияние основных геополитических игроков мира на ситуацию в регионе. — Статья.

Ключевые слова: Средняя Азия, СНГ, РФ, ЕС, США.

Dyomin O.B. States of the Middle Asia in the CIS security space in the first half of the 1990s. — Article.

Summary. The questions of the place and role of the republics of the Middle Asia of the former USSR in formation of the CIS security system in the first half 90th years of the XX century. Are researched in the article the influence of the main geopolitics players of the world on the situation in the region is discovered.

Keywords: Middle Asia, CIS, RF, EU, USA.